

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN MEMARLIQ VƏ İNŞAAT UNİVERSİTETİ**

Əlyazma hüququnda

MİNA SƏMƏD qızı SƏRVƏRİ MEHRABAD

TƏBRİZ ŞƏHƏRİNİN ORTA ƏSR HAMAMLARI

İxtisas : 6401.01- Memarlıq tarixi və nəzəriyyəsi, abidələrin bərpası və
rekonstruksiyası

Memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı- 2016

Dissertasiya işi Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin
“Memarlıq konstruksiyaları və abidələrin bərpası” kafedrasında yerinə
yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Memarlıq doktoru, professor

Rayihə Barxurdar qızı Əmən zadə

Rəsmi opponətlər: Memarlıq doktoru, professor

Nərgiz Cavad qızı Abdullayeva

Memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Səid Səməd oğlu Xoşniyyət

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının

Memarlıq və İncəsənət İnstitutu

“Memarlıq abidələrinin qorunması və
bərpası problemləri” şöbəsi

Müdafiə “16” noyabr 2016-ci il tarixində saat “11.00”-də Azərbaycan
Memarlıq və İnşaat Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 02.041
Dissertasiya Şurasının memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təşkil olunmuş iclasında keçiriləcək.

Ünvan: 370073, Bakı şəhəri, A.Sultanova küç., 5, AMİU, korpus I, m.III,
Dissertasiya işi ilə AMİU-nin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “ _____ ” 2016-ci il tarixində
göndərilmişdir.

FD 02.041 Dissertasiya

**Şurasının elmi katibi, memarlıq üzrə
fəlsəfə doktoru, dosent**

S.Ə.AXUNDOVA

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı fərqli dərəcədə işlənmiş orta əsr memarlığının ümum mədəni dəyəri və öyrənilmə zərurəti ilə əsaslandırılır. İran İslam Respublikasının Şərqi Azərbaycan vilayətinin inzibati mərkəzi olan Təbriz şəhərinin memarlıq mühitinin ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edən tarixi hamamların keçmişi və bu günü barədə toplanmış zəngin faktoloji materiallar sübut edir ki, bu şəhər tarixən bir-birindən fərqli hamamların zəngin palitrasına sahib olmuşdur. Bunlar mədəni irs kateqoriyasından olmaqla, müasir şəhərin qiymətli mirasıdır. Binaların yaradıcısı qismində yüksək təfəkkür nümayiş etdirən orta əsr Təbriz memarları ötən çağlarda təbii resurslardan istifadə və cəmiyyətin mədəni tələbatını dərinədən dərk etməklə, insani ehtiyacları ödəyən, mühitə cavab verən, öz kompozisiya prinsipləri olan və məzmunu real görünüş bəxş edən baxımlı əsərlər yaratmışlar. Qədim mədəniyyət mərkəzi olan Təbrizin ənənəvi hamamları bu sıradan xüsusi yer tutmaları, əcnəbi səyyahların öz səfərnamələrində onlardan heyranlıqla bəhs etmələri bu tarixi obyektlərə elmi marağı əsaslandırır.

Tarixi binalar bir xalqın mədəniyyətini, memarlıq qabiliyyətini və milli məniyyətini əyani şəkildə sərgilədiyinə görə, mədəni dünya praktikasında olduğu kimi, dağılma və məhv olma təhlükəsindən qorunmalıdır. Amma təəssüf ki, bu tikililərin çox az hissəsi XX əsrin sürətli dəyişikliklər tendensiyasının sınağından çıxsa, öz həqiqi dəyərini və ilkin şəklini qoruyub saxlaya bilməmişdir. Ənənəvi hamam binalarının bizim günlərdə təyinatı üzrə istifadəsiz qalma səbəblərindən biri tikilinin müasir insanların istək və ehtiyacları ilə uyğunlaşa bilmədiyi, keçmiş çağların memarlığına bütün dolğunluğu ilə qayıda bilməsək də, onun yaradıcılıq prinsiplərini, texniki vasitələrini, məktəb ənənələrini və əqli əsaslarını tanımalı, bilməliyik.

İslama qədərki dövrdə zəif bir şəhər olan, İslamdan sonrakı zamanlarda isə İpək yolunun üzərində yerləşməsindən dolayı böyüyüb-genişlənən Təbriz şəhərinin hamamlarının öyrənilməsi onun genişlənmə və inkişafı, dağıntılardan sonra bərpa və dirçəliş tarixinin öyrənilməsinə vəsilə olan bir mövzu kimi üzə çıxır.

Aktuallıq mədəni mirasın keçmişdən bu günə və qələcəyə səliqə ilə ötürülməsi məqsədini izləməklə, hamamların ilkin şəklində restavrsiya zərurəti ilə şərtlənir. Bundan başqa, müasir sosio-mədəni situasiyada bu abidələrə olan tələbi çox baxımdan müəyyənləşdirir və gələcək nəsillərin mədəni mirasa münasibətinin xarakterinə təsirini göstərir.

Beləliklə, Təbriz şəhərinin tarixi hamamlarının həcm-fəza məsələlərinin, tipoloji və funksional xüsusiyyətlərinin, konstruktiv sistemlərinin, dekor tərtibatının və digər aspektlərinin öyrənilməsi, bu tarixi abidələrin qorunması və onların öz əzəli layihəsi əsasında bərpa edilməklə, yeni məzmununda istifadəyə verilməsi aktual bir məsələ kimi qarşıya çıxır.

Problemın goyuluşu. Qədim mədəniyyət mərkəzi statusunu daşıyan və bu baxımdan turizmə geniş açılmış Təbrizin tarixi məkanlarının, bu kontekstdə ötən əsrlərin ruhunu yaşadan ənənəvi hamamların son onilliklərdə qorunma və istifadə probleminin yaranması bu memarlıq abidələrinin yeni gözlə araşdırılmasını bir zərurətə çevirir. Bu məsələ nəzəri ümumiləşdirmələr və əvvəllər elmi dövriyyəyə daxil edilmiş materiallar vasitəsi ilə hamamların xüsusi memarlıq – fəza təşkilinin aydın bir şəkildə üzə çıxarılması ilə həll edilmişdir.

Problemın öyrənilmə səviyyəsi. “Töhfətül-əşiqin”, “Hifzül-səhhətül-Nasiri”, “Xülasə əl-təşrih”, “Səfvətül-səfa”, “Qəsd-həcamət və ələq”, “Fəvayidül- bədəniiyyə” və s. kimi tarixi əlyazmalarda hamamlardan bəhs edilmişdir, bu işdə istinad olunub.

İbn Bətutə, Mirza Əbutalib xan, Mirza Qulamhüseyn Əfzəlülmülk, L.Q. de Klavixo , Ernest U., Adam O. , Braun E., Grinviler B., Yakob Polak E., Pirzadə M., Divalafova R., Şarden J., Fiquerva D., Övliya Çələbi və başqaları öz səfərnamələrində İran memarlığına toxunarkən, hamamlardan da bəhs etmişlər.

Ölkə şəhərlərinin tarixi tikililəri ilə yanaşı, hamamların memarlıq xüsusiyyətlərini araşdırmış olan alimlərdən İbn Sina, Hacı Qasemi K., Zümşidi H., Soltanzadə H., Təbəsi M., Fəxxar Tehrani F., Memarian Q., Pirniya M., Ərjmənd M., Əfşar İ., İftixarzadə S. və başqalarının adlarını çəkmək olar.

Yerli və əcnəbi alimlərin tədqiqat işlərində tarixi binaların memarlıq-

bədii xüsusiyyətləri müəyyən dərəcədə üzə çıxarılmışdır. Məsələn, Azərbaycanın görkəmli alim-memarları: Üseynov M.A., Salamzadə A.V., Bretanitski L.S., Fətullayev-Fiqarov Ş.Ş., Məmmədova G.H., Qiyasi C.Ə, Əbdülrəhimov R.H., Abdullayeva N.C., Əmənizadə R.B., Hacıyeva S.X, Nuriyeva A.Y., Kasımova S.H., Muradov V.H., Dostiyev T. və başqaları tərəfindən, bir-birindən dəyərli monoqrafiyalar yazılmış, bu əsərlərdə o cümlədən mülki tikillilərə böyük yer ayrılmışdır.

Xarici alimlər: Uralov A.S., Behrens D., Şpuler B., Bler Ş., Bler C., Ettinghauzen R., Klark R., Scarre C.H., Wilber D., Qolombek L., Pope A., Dov M., Eşel H., Yilmazkaya O., Nermi H. və başqaları öz əsərlərində tarixi binaların, o cümlədən hamamların memarlıq xüsusiyyətlərini təhlil etmişlər. Yuxarıda göstərilən tarixi mənbələrdə və adları çəkilən alimlərin əsərlərində İran və Azərbaycan şəhərlərinin tarixi hamamlarının müxtəlif aspektləri öyrənilsə də, Təbriz hamamları özünün geniş palitrası ilə tədqiqata cəlb edilməmişdir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqat işinin başlıca məqsədi Təbriz şəhərindəki günümüzədək çatmış hamamların sistemli şəkildə təhlil olunması və onların indiki vəziyyətinin araşdırılmasıdır. Təbriz hamamları kompleks şəkildə gözdən keçirilmiş, onların kompozisiya xüsusiyyətləri, o cümlədən həcm-fəza strukturu, hamamların konstruksiyaları və memarlıq-bədii vasitələri araşdırılmışdır. Şəhər strukturunda və məhəllələrdə hamamların yerinin təyin olunması onların adlarının dəqiqləşdirilməsi vacib məsələ kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Dissertasiyada aşağıdakı məsələlər məqsədə uyğun hesab edilərək gözdən keçirilir:

- Təbriz şəhərinin təbii iqlimi, coğrafi vəziyyəti və su təchizatı (kəhriz, quyu) və s.;
- Hamamların kompozisiya (həcm-fəza strukturu, konstruksiyalar) xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi;
- Hamamların inşaat texnikası və inşaat materiallarının təhlili və təsisat sisteminin (suyun ötürülməsi və çirkabın xaric edilməsi) işıqlandırılması;
- Hamamların memarlıq-bədii xüsusiyyətləri;

- Hamamların təsviri orta əsr miniatürlərində;
- Təbriz hamamlarının Azərbaycan (qüzey Azərbaycan), İran və Osmanlı (Türkiyə) hamamları ilə müqayisəli şərh;
- Hamamların restavrasiya problemi və onlardan müasir dövrdə optimal istifadəməsələri.

Tədqiqatın obyektı Təbriz şəhərinin orta əsr mülkü abidələrinin vacib tərkib hissəsi olan hamam binalarıdır.

Tədqiqatın coğrafi sərhədləri İran İslam Respublikasının ən iri şəhərlərindən olan qədim Təbrizin tarixi hissəsi ilə məhdudlaşır.

Tədqiqatın metodologiyası Təbrizin tarixi hamamlarının natura tədqiqinə, fotofiksasiya materiallarına, bu tarixi binaların funksional xüsusiyyətlərinin və mexanizmlərinin araşdırılmasına, tarixi və müasir vəziyyətinin müqayisəli təhlilinə, ayrı-ayrı hamam binalarının memarlıq-konstruktiv baxımdan öyrənilməsinə əsaslanır. Bu işin metodoloji təməlini ölçü işlərindən (Milli Miras Təşkilatı), rəsmlərdən, miniatürlərdən, yazılı mənbələrdən, arxiv materiallarından götürülmüş məlumatların sistemləşdirilməsi və nəzərdən keçirilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, Təbriz şəhərinin dəyərli tarixi abidələri sırasında yer tutan hamamların memarlığı indiyə qədər bəzi abidələrə ötürü münasibətlə məhdudlaşıb, mövzu kompleks şəklində elmi tədqiqata cəlb edilməmişdir. Bu dissertasiya çərçivəsində ilk dəfə olaraq Təbrizin ənənəvi şəhər hamamlarının memarlığı kompleks şəkildə işıqlandırılmışdır.

Dissertasiyanın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın başlıca müddəalarından keçmiş çağların memarlıq abidəsi olaraq hamamların restavrasiyasında, praktik layihə işlərində istifadə edilə, abidələrin daha effektivliklə tanıtılmasına və təbliğinə bir vəsilə ola bilər. Turizm industriyasının inkişaf etdirilməsi və canlandırılması, rəqəmsal illüstrativ materialların mərkəzləşdirilməsi, abidələrin inventarlaşdırılması və tam pasportlaşdırılması, təbii fəlakətlər və digər hadisələr səbəbindən zərər çəkmiş abidələrin rekonstruksiyası və bu abidələrin istifadə üçün qeydə alınması, elmi və tarixi tədqiqatların həyata keçirilməsi üçün abidələrin tanıtılması, kataloqların nəşrində xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Tədqiqatın aprobasiyası. Tədqiqatın ayrı-ayrı bölmələrinin məzmunu, əsas nəticələri və təhlili barədə 2007-2014-cü illərdə Azərbaycanda, İranda, İtaliyada keçirilən beynəlxalq məhiyyətli elmi–praktiki konfranslarda məruzələr edilmiş və 8 məqalə şəklində dərc edilmişdir. Türkiyə hamamları haqqında bir kitab fars dilinə tərcümə olunmuşdur.

Dissertasiyanın strukturu və həcmi. Dissertasiyanın mətn hissəsi (s.110) girişdən, üç fəsildən, yekun nəticələrdən, ədəbiyyat siyahısından (105) və qrafik-analitik illustrasiyalardan (90) ibarətdir.

DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun əsaslandırılmasına baxılır, tədqiqatın aktuallığı, məqsədi, vəzifələri və metodologiyası açıqlanır, nəzəri-praktiki əhəmiyyəti və elmi yeniliyi xarakterizə olunur, araşdırılan işin elmi və praktik dəyərləri şərh edilir.

“Təbriz hamamlarının inkişaf tarixi” adlı I fəsildə İran İslam Respublikası ərazisində tarixi hamamların formalaşması, ictimai-mədəni, səhiyyə-gigiyena və dini dəyəri, ayinlər və onları səciyyələndirən xüsusiyyətlər işıqlandırılır. Təbriz hamamlarının inşasına təsir göstərən iqlim şəraiti və coğrafi mövqe əsas amillər olaraq tədqiq edilmiş, hamamların müxtəlif dövrlərdə inkişaf mərhələləri öyrənilmişdir.

1.1. Hamamlar erkən çağlardan günümüzədək. Müxtəlif dövrlərdə hamamların xüsusiyyətləri, tarixi və mədəni əhəmiyyəti şərh olunur. Lakin reallıq bundan ibarətdir ki, yuyunma, paklanma və qüsl almaq kimi ənənələr barədə mövcud olan bir çox yazılara rəğmən, hamam komplekslərinin islamdan öncəki memarlıq xüsusiyyətləri barədə olduqca az informasiya və məlumat vardır.

Abbasilər dövründə (İslamdan sonra) İranda yerli hakimiyyət quruluşları mövcud idi. Bu hakimiyyətlər öz səlahiyyətlərinə uyğun olaraq ölkənin abadlaşdırılması və inkişafında özlərinə məxsus rola və paya malik idilər. Lakin hamam inşası üzrə memarlıq sənəti öz inkişaf dövrünü Səfəvilər zamanında yaşamışdır. Sonrakı dövrlərdə dəyişiklik və tərəqqinin tempində müşahidə olunan azalma hamam inşaatına da sirayət edir.

1.2. Hamam mədəniyyətinin formalaşmasında vəqflərin rolu.

Keçmiş zamanlarda digər adət-ənənələrlə yanaşı hamama getmə mədəniyyəti və ənənələri var idi ki, bunları üç qrupa bölmək olar: İctimai-mədəni, Səhiyyə və gigiyena amilləri və dini dəyərlərə əsaslanan adət-ənənələr. Keçmişdə hamamların inşası və çoxfunksiyalı forma almasında rol oynayan və müasir dövrümüzə qədər əhəmiyyətini qoruyub saxlayan mühüm mədəni amillərdən biri vəqf sistemidir.

1.3. Təbii iqlim şəraitinin Təbriz hamam memarlığına təsiri. Tarixi hamamların memarlığı İran İslam Respublikasının hər şəhərində təbiətə uyğun şəkildə formalaşmışdır. Hamam inşaatında zəlzələ, yeraltı sular, kəhriz, yerin daxilindəki istilik, istifadə edilən torpağın keyfiyyəti, torpağın aşınma enerjisi, səth sularının cərəyan istiqaməti, coğrafi şimal istiqamət və s. kimi məsələlərə diqqət yetirilirdi.

Təbriz şəhəri seysmik zonada yerləşir, ona görə də tarix boyu dəfələrlə zəlzələ baş vermişdir. 1814-cü ildə baş verən dəhşətli zəlzələ nəticəsində Təbriz şəhəri demək olar yerlə yeksan olmuşdur. Bundan belə nəticəyə gəlik ki, bu şəhərdəki hamamlar əvvəlki hamamların bazasında inşa edilmişdir. Beləliklə bu şəhərdə hamamlar ümumilikdə yer səthindən aşağıda inşa edilmiş və divarları çox qalın olmuşdur.

Təbriz şəhəri yerləşdiyi dağlıq bölgədə çoxsaylı mineral su ehtiyatları vardır və hamamlarda bu sulardan istifadə olunmuşdur.

Səth suları şəhərin gediş-gəlişli küçələrinin hər iki tərəfindəki kanallar şəbəkəsi vasitəsilə təbii enişindən istifadə ilə Quruçaya tərəf axıdılırdı. Çoxsaylı hamamlar Quruçay və kəhrizlər istiqamətində yerləşmişdir. Ola bilsin ki, Təbriz şəhərinin tarixi hamalarının axıntıları bu kanallarla çaya axıdılırdı.

1.4. Təbrizin şəhər strukturunda hamamların yeri. Bu bölmədə şəhərsalma və onun formalaşmasında əsas götürülən prinsiplər, şəhərin genişlənməsilə bağlı tarixi hamamların inkişafı təhlil olunmuşdur.

Burada Darüssəltənə xəritəsinə (1918-ci il) istinad etməklə, o zaman Təbriz şəhərində 63 hamamın olduğu müəyyən edilmişdir. Əsas hamamlar şəhərin mərkəzi hissəsində yerləşirdi. Digər ətraf bölgələrdəki hamamların sayı isə xeyli az idi. Xəritədə göstəriləni kimi, Təbriz hamamları adətən

məscid və bazar komplekslərində, məhəllə meydanlarında, məzarlıqların kənarında inşa edilmişdir

“Təbriz şəhər hamamlarının həcm-fəza strukturu və konstruksiyaları” adlı II fəsildə Təbriz şəhərinintarixi hamamlarını səciyyələndirən xüsusiyyətlər, onların memarlığı və konstruksiyası təhlil olunmuşdur.

2.1. Hamamların tipoloji və funksional xüsusiyyətləri araşdırılarkən müəyyən edilir ki, hamamların həcm-fəza strukturunu əsas götürməklə onları tipoloji nöqteyi-nəzərdən şərh etmək mümkündür. Hamamlar yerləşmə mövqeyinə, yerli iqlim şəraitinə, struktur və formasına əsasən, eləcə də funksionallıq nöqteyi-nəzərdən şərh olunub.

Təbriz hamamları öz mövqelərinə və funksiya müxtəlifliyinə görə elə keçmişdə də daşınmaz (sabit) və səyyar funksiyaya malik olublar. Eyni zamanda bir məqamı da vurğulamaq lazımdır ki, sözügedən hamamlar şəhərin elementlərindən biri olduğuna görə onların hamısı şəhər hamamları sayılırdılar. Bu hamamların müəyyən bir zonada yerləşməsi, daim soyuq və dağlıq zonaya məxsus havaya malik olan Təbrizin iqlim şəraitindən irəli gəlir. Təbriz hamamları funksionallıq nöqteyi-nəzərdən aşağıdakı qruplara ayrılır:

“Mehdi xan”, “Müctəhid” və “Nəxost” hamamları özəl hamamlar sayılır. Yerdə qalan hamamlar isə - “Cahangir xan”, “Bahar”, “Sərhəng”, “Şəzdə”, “Şəhriyar”, “Nobahar”, “Çərəndab”, “Nəzafət”, “Mirzə Mehdi”, “Nöbər” və “Qazi” ümumi istifadə üçün nəzərdə tutulan hamamlar olublar. Adlarını qeyd etdiyimiz bu hamamlar arasında “Cahangir xan”, “Mirzə Mehdi”, “Nöbər” və “Qazi” hamamları bazar zonasında yerləşdiklərinə görə trans-məhəllə formalı hamamlar sayılırdılar.

Təbriz hamamlarının araşdırılmasından əldə olunan nəticəyə görə, “Cahangir Xan”, “Mehdi Xan”, “Seyid Qolabi”, “Çərəndab”, “Nəzafət” və “Nöbər” hamamları bir ox üzərində, “Bahar”, “Sərhəng”, “Şəzdə”, “Nobahar”, “Mirzə Mehdi” və “Qazi” hamamları iki ox üzərində, “Nəxost” (ilk) və “Şəhriyar” hamamları isə ümumi sahəsinə görə müxtəlif kompozisiyalı hamamlara aiddir.

2.2. Hamamlarının həcm-fəza strukturu. Təbrizin ənənəvi hamamları haqqında əldə olan nümunələrdən göründüyü kimi, əsas sahələr - soyunma otağı, miyandər, istixana - bir-biri ilə ardıcıl yerləşir. Amma bu fəzalardan hər birinin daxilində digər hissələr də var ki, onların əlaqəsi eyni örtü vasitəsi ilə olur. Təbriz hamamlarının planlarını nəzərə alaraq, belə bir qənaətə gəlirik ki, hamamların əksəriyyətində şəbəkə həndəsəsi (modul) hamamlara xas bir model yaradır və bu model hamam daxilindəki divarlar və sütunlara əsasən formalaşır. Hamamların əksəriyyətinin əsas fəzalarının planı kvadrat və ya düzbucaq şəklindədir. Balans və simmetriya binanın layihəsinin hissələri arasında uyğunluq yaradır.

2.3. Hamamların konstruksiyaları və inşaat texnikası. Birinci məsələ binanın müdafiəsidir ki, çöküntülər və ya kənar təzyiqlər, zəlzələ və s. nəticəsində baş verir. Keçmiş memarlar bu işin qarşısını almaq üçün üç üsuldən istifadə edirdilər: a) İmkan dairəsində binanın yer səviyyəsindən aşağıda tikintisi, b) Kənar təzyiqlərin qarşısının alınması üçün ardıcıl ritm sistemindən istifadə, c) Binanın yanında dağıntının qarşısının alınması üçün digər binaların tikintisi.

Bu bölmədə diqqətə alınan məsələlər təməl, divar və sütun, tavan və tikinti materiallarından ibarətdir. Konstruksiya xüsusiyyətləri başlığı altında olan cədvəl nəzərə alaraq, belə qənaətə gəlirik ki, Təbrizin şəhər hamamları əsasən torpaq səviyyəsindən aşağıda inşa edilmişdir. Bütün məqamlarda divarlar binanın konstruksiyasını təşkil edən başlıca element sayılır. Bəzi hamamlarda sərbinə və istixana adlanan məkanda divarlardan başqa sütunlara da rast gəlirik ki, əksər hallarda 4 sütun mövcud olur. Əlbəttə, bu arada “Cahangir xan” və “Nöbər” hamamları istisnadır. Belə ki, bu hamamlarda 4 deyil, 8 sütun vardır.

2.4. Tikinti materialları. Qədim hamamların tikintisində istifadə olunan əsas materiallar kərpic, daş, taxta, dəmir, şüşə, müxtəlif növ gil, yapışqan maddələri və sairədən ibarətdir.

2.5. Tarixi hamamlarda təsisat sistemi. Qədim hamamda təsisat elə bir kompleksə deyil ki, onda su yığılır, qızdırılır, bölünür, istifadə olunur və sonra xaric edilir. Eyni zamanda hamamın daxili havası da isti və münasib olmalıdır. Bu səbəbdən milli hamamlarda əlverişli təsisat şəraitini

yaratmaq üçün memarlıq, mexanika mühəndisliyini bilmək, lazımı materialları tanımaq lazım və zəruridir.

Təbriz hamamlarında əsasən quyu suyundan istifadə olunurdu. Ehtiyac duyulan su hamamın dam hissəsində yerləşdirilmiş çənlərdə toplanırdı və oradan təzyiqlə hamamın daxilinə ötürülürdü. Hamamların döşəməsinin qızdırılması üçün döşəmənin altında yerləşdirilmiş boru formalı kanallardan istifadə olunurdu. Hamamların əksəriyyətinin avadanlığı bəzi səbəblərə görə (vaxtaşırı təmir işləri, hamamın iş və qeyri-ış günlərində temperatur fərqindən irəli gələn təsirlər, daimi isti və soyuq su cərəyanı, rütubət və qaynar su buxarının ziyanlı təsiri, konstruksiya və formaya son illərdəki müdaxilələr) dağılıb aradan getmiş və onlar barədə qəti fikir söyləmək mümkün deyildir.

“Təbriz hamamlarının memarlıq-bədii xüsusiyyətləri” adlı III fəsilə Təbriz miniatur məktəbi və digər Şərq miniatur məktəblərinə aid hamam təsvirlərinin, bəzək növlərinin, hamamda musiqidən istifadənin təfəsilatına varılır və Təbriz hamamlarının İran İslam Respublikası şəhərləri, Azərbaycan Respublikası şəhərləri və Türkiyə hamamları ilə müqayisəli şərhı yer alır.

3.1. Hamamlar miniatur rəsmlərində bölümündəki miniatur təsvirlərdə etnoqrafik mahiyyətli ictimai-mədəni cizgilər, bəzək növləri, məşğuliyyətlər (xidmətlər) və hamamda istifadə olunan vasitələrlə yanaşı, hamamların həcm-fəza xüsusiyyətləri aydın görünür. Miniatur təsvirlərdə əsas memarlıq elementləri (soyunma yeri və buxar otağı); hamamların müxtəlif memarlıq elementləri – giriş qapısı, səki, ayaqqabı çıxarılan yer, soyunma yeri, hovuz, xəznə (qüsl almaq üçün üstü qapalı, içi isti su ilə doldurulmuş dərin hovuz), dəstək (xəznə kənarında daxilində su olan kanal) və digərləri əksini tapır. Bundan başqa, miniaturalərdə hamamların tikinti normalarına və texniki aspektlərinə də diqqət yetirilir - su təminatı və enişli quyulardan istifadə qaydaları təsviri, temperatur və rütubət qarşısında davamlılıq məqsədilə kaşı ilə bəzədilmiş hamam divarları, hamamın isitmə sistemi; hamamlarda xidmət və məşğuliyyət növləri təqdim edilir.

Bundan başqa, bəzək elementlərində insan təsvirlərinə yer verilmir, qadın hamamları və digər mövzulara toxunulmur.

3.2. Bəzək növləri. Hamam bəzəkləri texniki-sənət baxımından, özü ayrıca bir sənət olmaqla icra baxımından və tikinti materialları baxımından qruplara ayrılır.

Hamamlarda bəzəklər iki istiqamətdə araşdırılır. Biri təsvir və ədəbiyyatdan gələn süjetlərin hamamda bu və digər formada əks olunması, digəri - hamamın bu sənət növlərində, məsələn, ədəbiyyatda, rəsm əsərlərində, filmlərdə əksidir. Bu baxımdan məlumat mənbələri iki hissəyə bölünür ki, yuxarıdakı hissələrdən hər biri ayrıca nəzərdən keçirilir.

Hamamların daxilindəki rəsmlər qəhrəmanlıq və mifoloji səhnələrdən, zoomorf və nəbati rəsmlərdən ibarət olmuşdur.

3.3. Musiqi və onun müsbət təsirindən hamamlarda istifadə. Hamamın fəzası o dərəcədə musiqiyə uyğunlaşdırılırdı ki, hər bir insan burada öz səsinə eşidəndə şadlanır və özünə xoş gəlirdi. İranda yerli musiqi araşdırmaçılarından Huşəng Cavid hamam musiqisini beş yerə bölmüşdür ki, bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

Hamam yolunun musiqisi (Çalğılı/avazlı)

Hamamla bağlı musiqi (avazlı/çalğılı)

Hamamın içinin musiqisi (avazlı)

Oyun musiqisi və hamamda hərəkət (tas, dəliçəbazi, mordebazi, dəllək rəqsi və s.)

Hamamdan kənarda hamam mövzusu ilə bağlı musiqi (çalğılı, avazlı)

Xoş səs və hamam arasındakı bağlılıq hələ qədimdən insanlara məlum idi. “Hamamlarda təbii akustika salonunun həcmindən, formasından, həndəsi ölçülərindən və istifadə olunan səsudan materialların miqdarından asılı olmaqla, yanaşı, səsin səthlərdən düzgün şəkildə əks olunaraq və hamamda yaylaraq insanlara gəlməsindən asılıdır. Təbii akustikalı salonların (hamamların soyunma yeri və istixanası) akustikasının

layihələşdirilməsində statistik, dalğa nəzəriyyələri və həndəsi akustikanın əsaslarından istifadə olunur”¹.

3.4. İran, Türkiyə və Azərbaycan hamamlarının Təbriz hamamları ilə müqayisəsi. Üç ölkə İran, Türkiyə və Azərbaycan (Azərbaycan Respublikası nəzərdə tutulur) hamamları arasında tətbiqi müqayisə aparılmış və hamamların hissələri araşdırılmışdır. Əvvəlki fəsillərdə deyildiyi kimi, hər üç ölkənin hamamları giriş, soyunma yeri və istixanadan ibarətdir. Amma mühüm məsələ bölmələrin detalları və bəzəklərindəki fərqlərdir. Bu fərqlər aşağıdakılardan ibarətdir.

Giriş: Üç ölkə hamamlarının planı arasında İran hamamları xüsusilə isti və quru bölgələrdə daha çox hissələrdən təşkil olunmuşdur.

İranın bütün hamamları iki ölkə Türkiyə və Azərbaycan hamamlarının görüntüsündən daha sadədir. İranda hamamların ya ümumiyyətlə görüntüsü yoxdur, kərpic, sadə sementdəndir. Amma qapının üstündə xüsusi bəzəklər vardır. Lakin Türkiyə hamamlarında iki sıra kərpic və bir sıra daş hörgü müşahidə edilir. Azərbaycan hamamları əsasən yer səthindən aşağıda olub, üstədən az bir hissə görünür.

Soyunma yeri: Hər üç ölkə hamamlarının soyunma yerlərində geyimləri çıxarmaq üçün səkilər nəzərdə tutulur. Amma onların örtük növündə fərqlər vardır. İran və Azərbaycanda tavanın örtüyü üçün günbəzdən istifadə olunduğu halda, Türkiyədə həm günbəz, həm də şirvani tavanlardan istifadə olunurdu. Günbəzlər adətən bu ölkədə ətrafda yerləşdirilmişdir. Hamamların soyunma yerində bir taxta mərtəbə də müşahidə olunur. Müxtəlif təsvirlərdə onun bəzəklər tam aydın şəkildə görünür.

Miyandər hissədə böyük fərqlər gözə dəymir. Amma istixana hissəsində İran hamamlarının hissələri digər iki ölkəyə nisbətən çoxdur. Türkiyə günbəzlərindəki dəliklərin sayı pərakəndə şəkildədir. Amma İran və Azərbaycanda günbəzin mərkəzi hissəsində yerləşmişdir.

Türkiyə hamamlarının istixana hissəsində mərmər daşından eyvanlar və pillələr vardır ki, İran hamamlarında bunu müşahidə etmirik.

¹R.H. Əbdülrəhimov, memarlıq fizikası (2015)

Həcm-fəza quruluşunu nəzərə alaraq üç ölkə hamamlarını bir-biri ilə müqaisə etdikdə İran hamamlarının planı xüsusilə isti və quru iqlimdə (Kerman) asimmetrik, amma Azərbaycan və Türkiyə hamamlarının planı təxmini simmetrik görünür. Təbriz hamamları da simmetrikdir.

YEKUN NƏTİCƏLƏR

İran İslam Respublikası Şərqi Azərbaycan vilayətinin inzibati mərkəzi, orta əsrlərdə müəyyən zaman kəsimlərində paytaxt olmuş və bu gün də öz önəmini qoruyub saxlayan Təbriz şəhərində günümüzədək çatmış hamamların sistemli şəkildə təhlil olunması və onların indiki vəziyyətinin araşdırılmasının gedişində aşağıdakı yekun nəticələrə gəlinmişdir.

İran İslam Respublikası ərazisində hamamdan istifadə və onları səciyyələndirən xüsusiyyətlər tarixi mərhələlər üzrə gözdən keçirilərkən müəyyən edilir ki, bu praktikanın tarixi eramızdan öncəki əsrlərə gedib çıxır. Faktoloji materiallar əsasında bu fikrə gəlinir ki, hamam memarlığı öz inkişaf dövrünü Səfəvilər zamanında (1501-1722) yaşamış, sonrakı dövrlərdə dəyişiklik və tərəqqinin tempində müşahidə olunan azalma hamam inşaatına da sirayət etmişdir. Ənənəvi hamamların struktur forması və ictimai təyinatı Pəhləvilər dövründə sona çatsa da, bizim günlərdə səhiyyə və gigiyena, pəhlilik və təmizlik, tibbi və müalicə metodları, daxili dizayn, estetika və bir çox digər sahələr keçmişdə olduğu kimi öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqdadır.

Təbriz şəhərinin təbii iqlim şəraiti və onun strukturunda hamamların yeri araşdırılarkən, memarlar tərəfindən yerli iqlim şəraitinin nəzərə alındığı izlənilir. Təbrizin təbii iqlim şəraiti araşdırılır və onun coğrafi mühiti və su hövzəli, o cümlədən - su mənbələri, səth sularının toplanması və axıdılması, kəhrizlərin yaşayış məntəqələrində əsas su mənbəyi funksiyasını yerinə yetirməsi, mineral suların və adi bulaqların hamamlarda geniş istifadə olunması işıqlandırılır.

Hamamların şəhər və kənd strukturunda, ictimai münasibətlərdə

rolu, yerli və dini adətlərlə bağlılığı, tibb elmi və metodları ilə əlaqəsi, yüzillər boyunca formalaşmış hamam mədəniyyəti, bununla bağlı adət və ənənələr şərh olunur, onların ictimai-mədəni, sanitar-gigiyena və dini dəyərlərə əsaslandığı üzə çıxarılır. Qədim adət və ənənələri şərh edərkən dini mətnlərə və orta əsrlərin böyük mütəfəkkirlərinin əsərlərinə müraciət edilir. Hamamlar sanitar-gigiyena funksiyaları ilə yanaşı, şəriətin müəyyən etdiyi bəzi funksiyaları da yerinə yetirir. Hamamda məhəllə sakinləri görüşər, yenilikləri bölüşər və istirahət edərdilər.

Hamamda müştərilərə göstərilən hər bir xidmət bir qayda olaraq ayrıca məşğuliyyət növü sayılır və hər xidmətin öz işçisi – dəllək, abgir, qətifəçi və s. var. Hamamlarda xüsusi məqsədlər üçün müxtəlif vasitələrdən - fitə, tas, ləyən, vedrə, vacib olan kisə və s., eləcə də bu kimi maddələrdən – həna, dərman, ruşuy və s. istifadə olunurdu.

Təbriz şəhərinin strukturunda hamamların yerini təhlil edərkən xəritələrə (Matrakçının xəritəsi, 1828-ci il xəritəsi, Darüssəltənə xəritəsi və Təbrizin müasir xəritəsi) müraciət olunur, məhəllələrin adı, orada yerləşən hamamların yeri və adı təyin olunur və ardıcılıqla sadalanmışdır. Məhəllə ərazilərinin plan sxemləri dəqiqləşdirilib. Darüssəltənə xəritəsində hamamlar şəhərin mərkəzi hissəsində yerləşir. Digər ətraf bölgələrdəki hamamlar isə əksərən özəl və fərdi olmaqla, onların sayı çox azdır. “Həsəb” təşkilatı və onun vəzifələri, Təbrizin şəhər fəzasının bölgüsü və genişlənməsi açıqlanır.

Təbriz şəhərinin hamamları haqqında ümumi məlumat verilərkən onların tikilmə tarixi, memarı, yerləşdiyi küçə və meydanların adları, sahəsi və s. sadalanır. Təbriz şəhərinin on dörd hamamının giriş yeri (hissəsi), soyunma otağı, istixana, döşəmələr, divarlar, günbəz və karbəndlər (qünbəzaltı konstruksiyalar) araşdırılır.

Hamamların tipoloji xüsusiyyətləri şərh edilərkən hər bir hamamın kompozisiya həllinə xas olan fərdi, özümlü cəhətlər daşdığı göstərilir. Təbriz hamamları əsas etibarilə iki kameradan təşkil olunub. Təbriz hamamlarının tipologiyasının üç qrupdan: bir və iki ox üzərində olan hamamlar, müxtəlif kompozisiyalı hamamlardan ibarət olduğu təsbit edilir.

Müəyyən edilən digər hal - hamam növlərinin heç birində

çalhovuza rast gəlinmədiyi, səkkiz guşə formalı məkan - həştinin Təbriz hamamlarının əksəriyyətinin giriş elementlərində müşahidə olunmadığıdır. Başqa sözlə, Təbriz hamamları məkan elementlərinə görə İranın digər şəhərlərinin hamamları ilə uyğunluq təşkil etdiyi üzə çıxarılır.

Hamamların kompozisiya bütövlüyü və bədii obrazı onların memarlıq estetizasiyasının üzvi və ayrılmazlığı – proporsiya, modul, simmetriya, həndəsə və s. kateqoriyalar ilə ölçülür. Hamamların kompozisiya hissələri təhlil olunmuş, plan, həcm-fəza, konstruksiyalar, təsisat sistemi təqdim olunmuşdur. Hamamların tərkib hissələrinin təyinatı, onların bir-biri ilə əlaqələri və ardıcılığı göstərilməklə, hamamların kompozisiya xüsusiyyətləri açılır.

Hamam konstruksiyaları şərh olunarkən tətbiq olunan inşaat texnikasına, istifadə olunmuş inşaat materiallarının xüsusiyyətlərinə toxunulur. Təbrizin şəhər hamamları əsasən torpaq səviyyəsindən aşağıda inşa edilib. Bütün məqamlarda divarlar binanın konstruksiyasını təşkil edən başlıca element sayılır. Bəzi hamamlarda sərbinə və istixana adlanan məkanda divarlardan başqa sütunlar da var ki, əksər hallarda 4 sütun mövcud olur. “Cahangir xan”, “Nöbər” hamamları istisnadır - 4 deyil, 8 sütun vardır. Tavan forması hamamların əksəriyyətinin sərbinə və istixana məkanındakı tağtavan və günbəz formalıdır.

Hamamlarda su təsisatı, onun qızdırılması, bölünməsi və sonda çırkabın xaric edilməsindən ibarətdir. Eyni zamanda hamamın daxili havasının isti və münasib olması təmin edilir. Ehtiyac duyulan su hamamın dam hissəsində yerləşdirilmiş çənlərdə toplanır və oradan təzyiqlə hamamın daxilinə ötürülürdü. Hamam döşəməsinin qızdırılması üçün onun altında yerləşdirilmiş boru formalı kanallardan istifadə olunurdu.

Orta əsr Təbriz miniatür məktəbinə aid rəsmlərdə rast gəlinən hamam təsvirlərinə diqqət yetirilir. Bu miniatürələrin qədim hamamların təsviri baxımından zəngin məlumatları özündə əks etdirdiyi üzə çıxarılır.

Hamamların bəzək növlərinə gəldikdə, bunlardan kaşı texnikası, saruc işləri və gəc işləmələrindən ibarət olduğu müəyyən edilir. Hamamlarda nəbatı təsvirlərə daha çox yer verildiyi təsbit olunur. Bu bəzəklərin mahiyyəti arxeoloji qazıntılardan əldə edilən tapıntılara,

səfərnəmələrdəki qeydlərə, qədim tibb kitablarına istinadən şərh olunur.

Ənənəvi hamamlarda, o cümlədən Təbriz hamamlarında musiqidən istifadə ilk dəfə araşdırılmışdır. Burada nağara, dümbək və zurna kimi musiqi alətlərinə yer verilmədiyi, dəlilləklərin və kisəçilərin ritmik mahnılar oxuduğu, bəzən ritmin alınması üçün tas və təştlərdən istifadə edildiyi, lahiləşdirmədə hamam fəzalarının akustikasının nəzərə alındığına diqqət yetirilir.

İran, Osmanlı (Türkiyə) və Azərbaycan (Quzey) şəhərlərində qorunub saxlanan ənənəvi hamamların Təbriz hamamları ilə müqayisəsində gəlinən nəticə budur ki, hamam memarlığında hər yerdə təbii-coğrafi şərait, o cümlədən Təbriz şəhərinin dağlıq platoda yerləşdiyi nəzərə alınmışdır.

Üç ölkənin hamamlarının təbii müqayisəsi göstərmişdir ki, Təbriz və ümumən İran hamamlarının fasadı Osmanlı (Türkiyə) və Azərbaycan hamamları ilə müqayisədə daha sadədir. Orta əsr Azərbaycan hamamları yer səthindən bir qədər aşağıda tikilirdi. Türkiyə hamamlarının ayrılmaz tərkib hissəsi olan göbəkdaşına İran (Təbriz) hamamlarında rast gəlinmir.

Təbriz hamamlarının müasir vəziyyəti təsnif edilərkən onların bizim günlərdə gəlirlə işləmək, turistləri cəlb edən məkana çevrilmək potensialının qaldığı, onlardan restoran, mağaza, muzey və s. kimi istifadənin müştərilərdə, ziyarətçilərdə nostalgiya yaratmadığı əsaslandırılır. Şəhərsalmanın genişlənməsi ilə bağlı Təbrizin tarixi hamamlarının gələcək taleyinin qeyri-müəyyənliyi, onların çoxunun öz əvvəlki vəziyyətini geri qaytara bilməyəcəyini, yeni istifadə üçün nəzərdə tutulan tikiliyə çevriləcəyi aydın olsa da, çıxış yolu kimi, onların ilkin layihəsi və bütövlüyünü tam aradan qaldırmamaq şərti ilə yeni istifadəyə verməkdə, onun keçmiş həyatın şahidi olmasının bərpa işlərində nəzərə alınmasında görülür.

İŞİN NƏTİCƏLƏRİNİN TƏTBİQİ

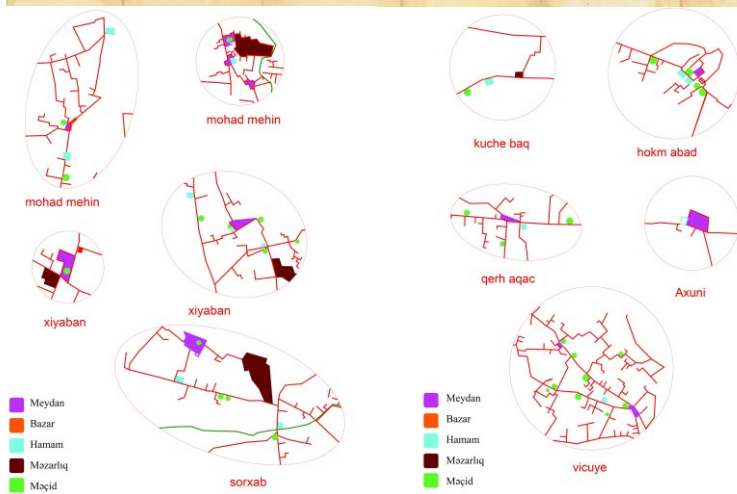
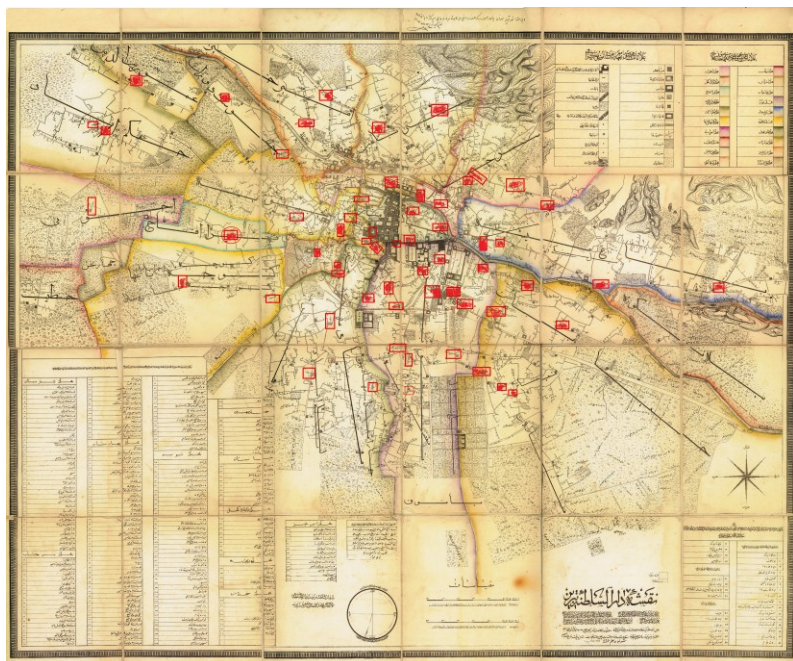
Hazırkı tədqiqat işi Təbriz şəhərinin tarixi hamamlarının memarlıq xüsusiyyətlərini işıqlandırır. Tədqiqatımızda əldə olunmuş nəticə bu sahələrdə istifadə olunmuşdur:

- 1- 2012-2015-ci illər Təbriz şəhərində tarixi hamamların bərpa və rekonstruksiya işlərində.
- 2- İslam Azad Universitetinin Təbriz filialında və İslam Azad Universitetinin Marağa filialında, şəhərsalma və memarlıq fakültəsinin bakalavr və magistr pillələrində dərs vəsaiti kimi istifadə oluna bilər.

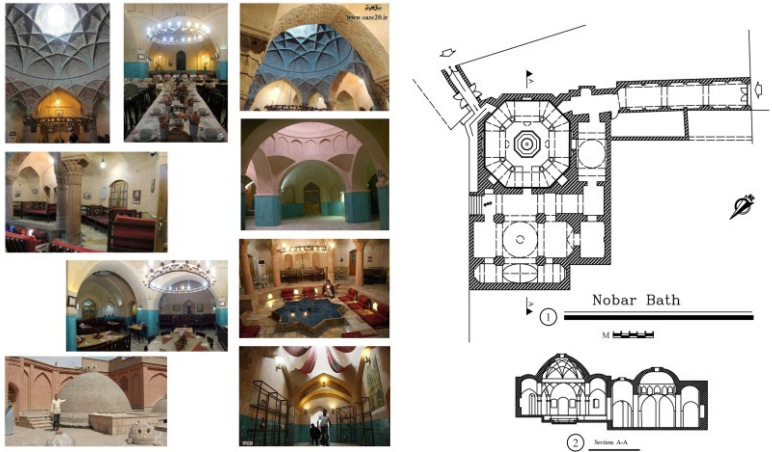
DISSERTASIYA İŞİNİN MÖVZUSU ÜZRƏ AŞAĞIDAKI ƏSƏRLƏR ÇAP OLUNMUŞDUR:

1. Sərvəri Mehrabad M. *İstanbul hamamları (kitab)*// Tehran, Roşdə Əndişə, isbn: 978-964-2692-29-3, 2011
2. Sərvəri Mehrabad M. *XYI- XYII əsrlərdə İran və Türkiyə hamamları*// Memarlıq, şəhərsalma tarixi və bərpası. Toplu N 2 (3), 2012.
3. Sərvəri Mehrabad M. *Tarixi hamamlarda təsisatlar*// Memarlıq, şəhərsalma tarixi və bərpası. Toplu N 2(10), 2015, s.
4. Sərvəri Mehrabad M. *«Darüssəltənə» xəritəsində Təbriz hamamları*// Memarlıq, şəhərsalma tarixi və bərpası. Toplu N 1(9), 2015, s.
5. Sərvəri Mehrabad M. *İran və Türkiyə hamamlarının müqayisəli şərhü*// Şəbistər Azad Universiteti. Məruzə, 2010.
6. Sərvəri Mehrabad M. *Carbandy in iranian domes*// International congress "Domes in the world", Florence, 19-23 march 2012.
7. Sərvəri Mehrabad M. *Benchmarking of the design principles traditional architecture*// 7th international symposium on advances in science & technology, Hormozgan, march 14-15, 2013.
8. Sərvəri Mehrabad M. *Məhrəmlik memarlıqda "Keçmişdə və indi"*// National conference on urban design & Iranian Islamic architecture (nciaud), 7th International symposium on advances in science & technology (SASTech), Mashhad, 2013.
9. Sərvəri Mehrabad M. *Həcm-məkan və ictimai meyarlar hamamların identifikasiyasında*// The 1st International conference on the role of the cultural heritage on the national identity formation, 5-6 sep. 2012.

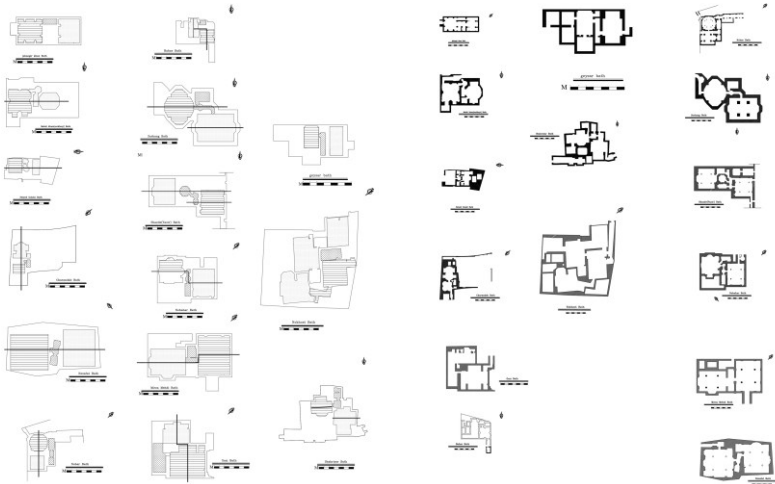
Təbriz şəhərinin strukturunda hamamların yeri

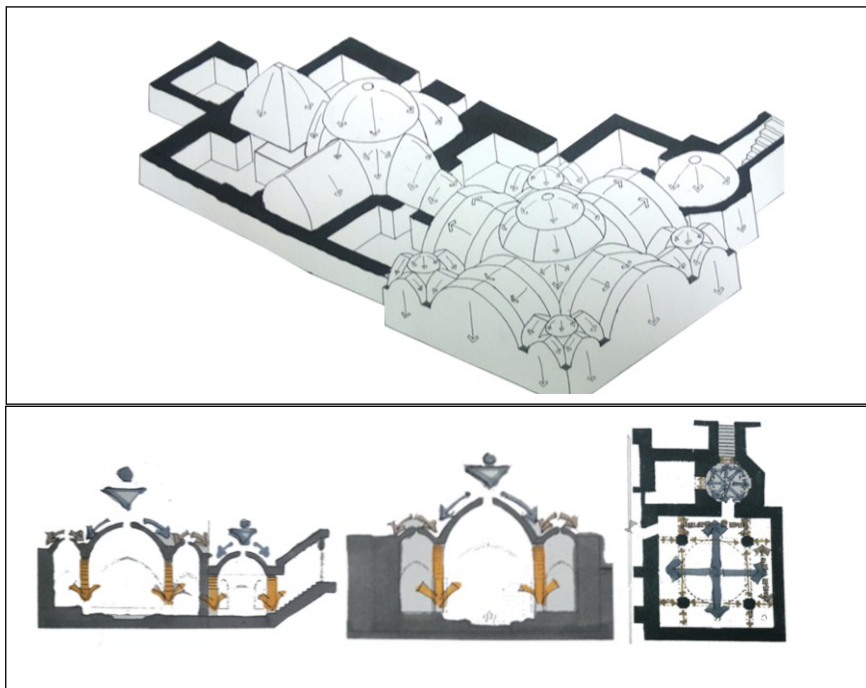
Təbriz şəhərinin hamamları (Nöbər hamamı)

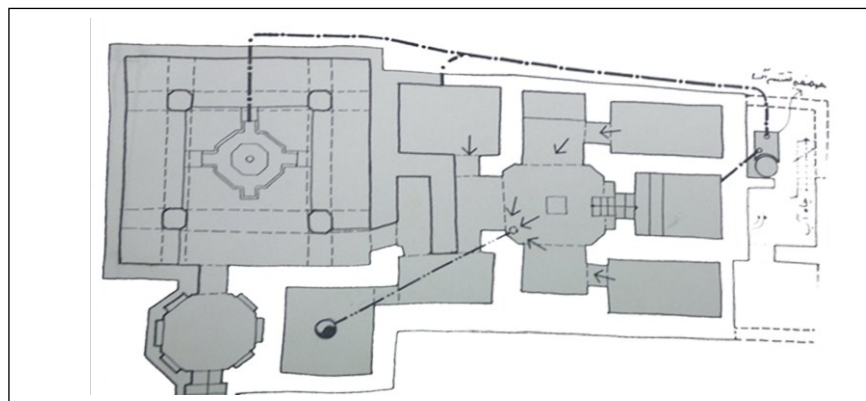
Hamamların kompozisiya xüsusiyyətləri

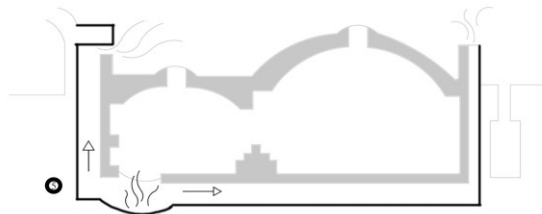
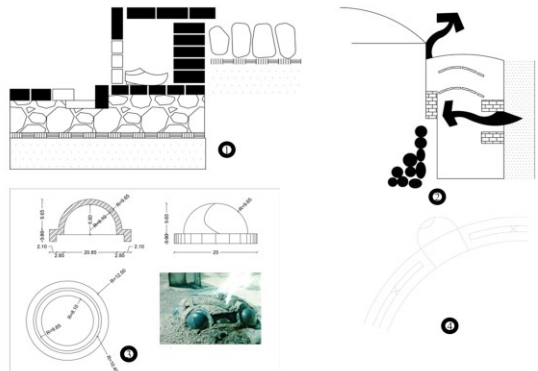
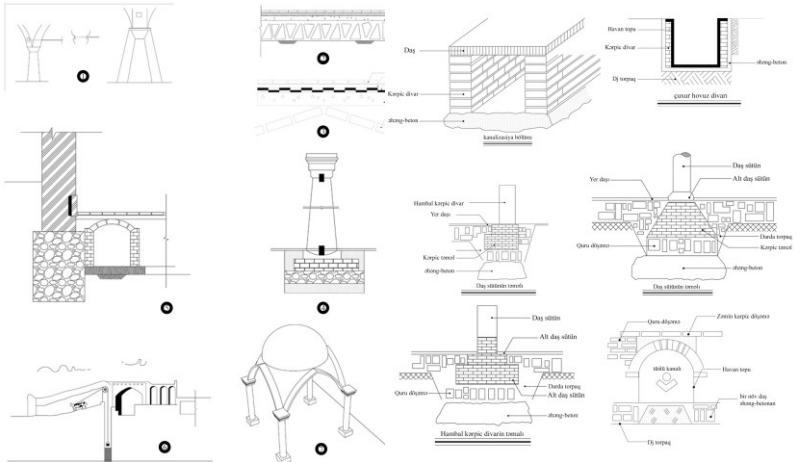
hamamların konstruksiyaları (örtülər)

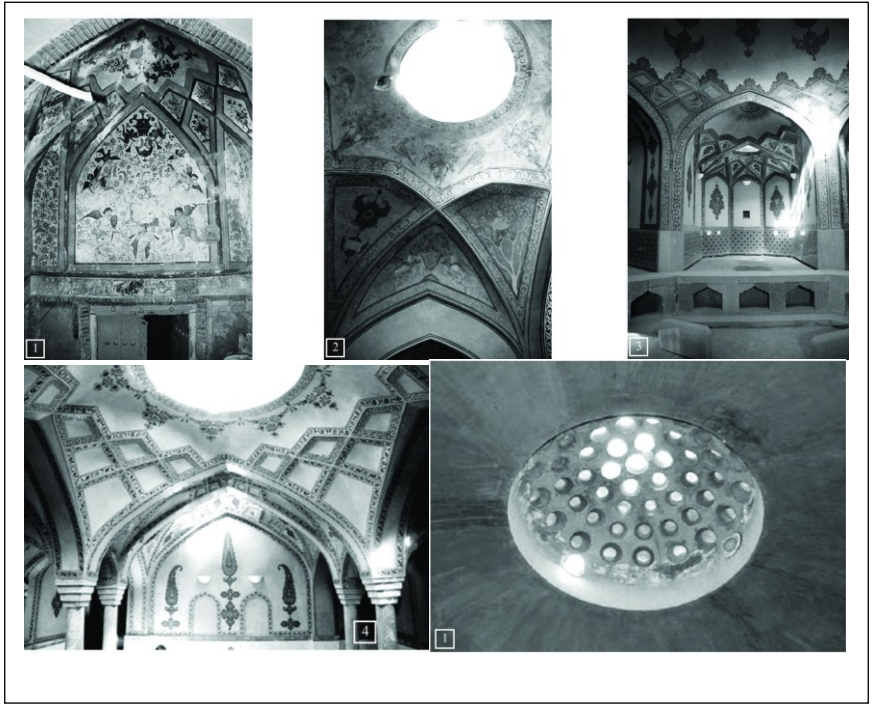
Hamamlarda su sisteminin sxemi

Hamamların inşaat texnikasının hissələri

Hamamların konstrsiyaları

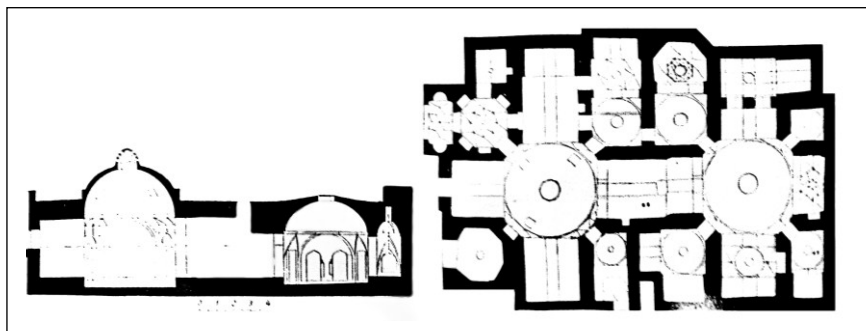
Hamamların bəzəkləri

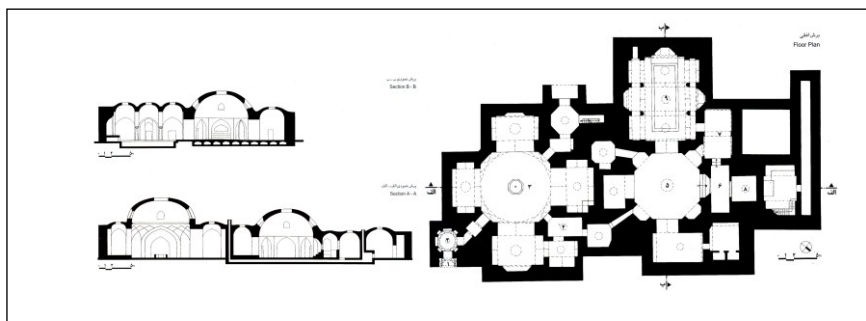
Hamamın təsviri mimatürlərdə

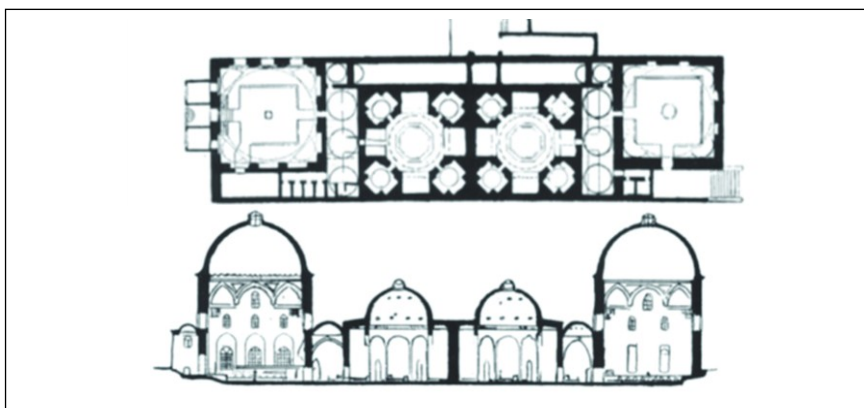
Azərbaycan hamamları (Hacı Gəib hamamı)

İran hamamları (Şah hamamı, İsfahan)

Türk hamamları (Hürrem sultan hamamı)

Hamamlarda istifadə olunan ləvazimat

МИНА САРВАРИ МЕХРАБАД

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ХАМАМЫ ГОРОДА ТАБРИЗА

РЕЗЮМЕ

В диссертации исследованы вопросы становления, формирования и развития хамамов Табриза, одного из наиболее распространенных типов гражданских строений в странах Востока.

Диссертация состоит из введения, трех глав с подглавами, заключения, списка использованной литературы и альбома иллюстраций.

Во введении рассмотрены актуальность, степень изученности и научная новизна работы, методологическая база, основные цели и задачи исследования, сведения об апробации.

В I-ой главе “Историческое развитие хамамов Табриза” рассмотрены вопросы генезиса, роль природно-климатического фактора, общекультурная роль этих строений, а также распространение хамамов в структуре города.

II-ая глава “Объемно-пространственная структура и конструкции хамамов Табриза” посвящена изучению типологии хамамов, планировочно-пространственной организации и конструктивным особенностям, вопросам строительной техники и строительных материалов, сложной системе инженерно-технических установок и отопительной системе хамамов.

В III-ей главе “Архитектурно-художественные особенности хамамов Табриза” исследованы миниатюры, посвященные банным сюжетам, воздействию музыки на посетителей, а также сравнительно-сопоставительный анализ средневековых хамамов Ирана, Азербайджана и Турции.

В заключении подведены основные итоги исследования.

MINA SERVARI MEHRABAD

Medieval hamams of Tabriz city

SUMMARY

The current thesis investigated the problems of making formation and development of Tabriz hamams, one of the widespread types of civil constructions in Eastern countries.

The dissertation consists of these parts; introduction, three chapters which will be clarified shortly in the following, conclusion, list of the literature and the album of illustrations.

In the introduction section, the urgency, degree of the study and scientific novelty of the work, its methodological basis, main problems and purposes of the research, and some information about the approbation of the investigation were considered.

In the first chapter, namely “Historical development of Tabriz hamams”, the researcher explained the problems of genesis, role of the natural – climatic factor, cultural role of these constructions as well as the place of hamams in the structure of the city.

“Volumetric-spatial structure and construction of Tabriz hamams”, the second chapter, was dedicated to studying typology of hamams, their planning – spatial organization and constructive peculiarities, questions of building technique and building materials, complicated system of engineering – technical installations and heating system.

In the third chapter, namely “Architectural-artistic peculiarities of Tabriz hamams“, the miniatures dedicated to bath topics as well as comparative – confrontational analysis of medieval hamams of Iran, Azerbaijan and Turkey were investigated.

Finally, the results of the study were summed up in the conclusion section.

Tiraj 100. Format 60x84 ¹/₁₆

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının mətbəəsi
Bakı ş., H.Cavid pr-ti 115

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ АРХИТЕКТУРНО-СТРОИТЕЛЬНЫЙ
УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

МИНА САМЕД ГЫЗЫ САРВАРИ МЕХРАБАД

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ХАМАМЫ ГОРОДА ТАБРИЗА

Специальность 6401.01
- «Теория и история архитектуры,
реставрация и реконструкция памятников»

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание учёной степени
доктора философии по архитектуре

Баку – 2016